

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ՀՐԱԿՇԱԿՆԵՐՏ

(Յոբ. Եղիեկ. Յն. կր. Արմր. Շար. Քրոնիկոն,
Նար. եւ այլք)

ԵՐԵՔԻՄԵՏԵԱՆ

(Ագնիկ. սպ. 1826, էջ 143, Վեցեսիկ)

Հայ լեզուի մէջ հրաշակեալս բառը կը գործածուի թէ՛ իրր ամական և թէ՛ իրր գոյական: Բառը կը յիշուի Յորայ գրքին մէջ (Դ. 12, Ե. 9, ԼԴ. 24). Եղիշէ, Յովհաննէս կարողիկոս, Թ. Արծրունի պատմագիրները, ինչպէս մեր Շարականը ու Նարեկացին կը յիշատակեն զայն. իսկ զոյականաբար կը գործածեն Շարականը՝ «Աստուածութեան գոլով հրաշակեալս», եւ Եւսեբեայ Քրոնիկոնը՝ «Յեօթն չքնաղ հրաշակեալսցն. հրաշակերտիցն հանդիսից» խօսքերով:

Կը դիտուի որ պահլաւ գիրքերու մէջ փրաշաֆեղ գոյական անունը կը նշանակէ ընդհանուր յարութիւնն ի մեռելոց. այս ֆրաշաքերդ բառը մեր հրաշակեալսն է, վաւրնդի փրա սկզբնական վանկը կը փոխուի հայերէնի մէջ հրաի, ինչպէս փերիշքի կ'ըլլայ հրեշտակ, փերման՝ հրաման, փերվարե՝ հրապարակ: Սոյն հրաշակերտ բառի մասին մեռելոց ընդհանուր յարութեան իմաստով բացատրութիւն մը ունի մեր Եղիշէ պատմագիրը. ան երիտասարդ նախարարներէն Դարեգիւնի բերանը կը դնէ հետեւեալ խօսքը. «... զխոստումն երկրորդ գալստեանն՝ զհրաշակեալս յարութիւնն առնելով բոլորեցունց, զհամառօտ հատուցմունսն արգար դատաստանին» (Ա. Յեղ.): Որոշ է որ Եղիշէ կը քրիստոնէացնէ մաղդեղական կրօնի հրաշակերտը, թօթափելով անկէ զբաղաւորական ընդհանուր վերածնութեան կամ յարութեան հեթանոսական տարազը. և կապուղցնելու համար Յազկերտի բորբոքած մոլեռանդութիւնը, յարութիւն բառին կը կցէ փրաշաֆեղ պահլաւիկ աստուածաբ. մինչդեռ եպիսկոպոսներու կողմէն Միհրներսէն հազարապետին

արուած պատասխանին մէջ (Յեղ. Բ.) աւելի վճիտ և ուղղափառ կերպով կը գրուի հետեւեալը. «Խոստացաւ երկրորդ անգամ զալ ահաւոր զօրութեամբ յարուցանել ըզմեռեալս, նորոգել զբոլոր աշխարհս, առնել դատաստան արդար ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց, և այլն»: Միհրներսէնի զըրկուած այս պատասխանը պաշտօնագիր մ'էր և Եղիշէի ոճէն տարբեր գրուածք մը. չափուած, ձեւուած բառերով, և վերեւ մէջըրերուած «մեռելոց յարութեան» խօսքերուն չէ կցուած հրաշակեալս բառը, այս պարագան ապացոյց մ'է թէ պաշտօնագիրս Եղիշէի գրչէն չէ ելած: Եղիշէի և Եզնիկի գրուածքներուն մէջ ակնարկուած մաղդեղական կրօնի վերաբերեալ մեռելոց յարութեան կամ բուն բառով հրաշակեալս մասին լուսաբանութիւն մը տալու համար կը թարգմանենք A. Hovelacqueի l'Avesta գիրքին Յարութիւնը խորագրով Դ. գլուխը. «Որմիզդի կողմէն աշխարհը ստեղծուած է որոշ նպատակաւ մը, Ահրիմանը զգետնելու իրր պարզ միջոց մը. երբ այս վերջինը պարտուի՝ աշխարհը գոյութեան իրաւունք չունի. իր վերջին օրը հասած կ'ըլլայ: Ակնարկած ենք թէ աշխարհի տեւականութիւնը կը կայանայ տասներկու հազար տարիներու մէջ»:

Առաջին ժամանակամիջոցը կը վերջանայ Զրադաշտով: Այս սուրբին երեւումը դիւական զօրութիւններուն տուած է հարուած մը՝ որով անոնք չեն կրնար վերականգնիլ. բայց հեռի են ժնշանալէ և կոիւր կը շարունակուի: Զրադաշտի կորստած սերմէն՝ զոր պահպանած էր Անահիտ, պիտի ծնէր նոր մարդարէ մը՝ որուն անունը միայն Ավեստան պահպանած է, որ է Խորշհսյար, որմէ յետոյ պիտի ծնի երկրորդ մը՝ Խորշհսան, ապա երրորդ մը՝ Սաուխայ կամ միջին դարու անունով՝ Սաուխու: Այս վերջինի մասին Ավեստան շատ բացայայտ կերպով կը խօսի. Ինչպէս իր անունէն յայտնի է, Սաուխադը այն մարդարէն է որ պիտի ըլլայ օգտակար եւ ծառայութիւններ պիտի մատուցանէ, ան պիտի կոչուի actvaterita, «անիկա՝ որ ապրած է մարմնաւոր էակներուն մէջ»: Այնպիսի օժանդակ մ'է ան որ պիտի փրկէ ամբողջ մարմնաւոր աշխարհը, մարմնաւոր էակներուն մէջ այնպիսի կերպով մը ապրած է՝ որ կեն-

սական զօրութեամբ եւ մարմնով մը օտարութեամբ ըլլալով՝ պիտի պայքարի մարմնաւոր էականերուն թշնամիին դէմ, պիտի կարենայ ընկճել մարդկային կերպարանք կրող Գրուժանը եւ այն ազդեալները որ կը հակառակին սուրբ էականերու:

Հոս չենք մէջ բերեր ինչ որ կ'ըսեն միջին դարու իրանական գիրքերը՝ առաջին երկու մարդարէներու մասին, վասնզի մեր նպատակէն դուրս է:

Սառսիագն ալ պիտի ծնի Զրադաշտի սերմէն որ պահուած է Քասու լիճին մէջ: Մեռելոց յարութեան գործը, աւանդութեան համաձայն, յառաջ պիտի գայ մեծ զոհարելութեամբ մը որ Սառսիագն պիտի մատուցանէ օժանդակութեամբ երեսուն անձերու՝ տասնէհինգ այրերու եւ տասնէհինգ կիներու, որոնք արդէն ապրած են կատարեալ սրբութեամբ եւ քեռ մէջ կը սպասեն այս փառաւոր նախաստանութեան: Ստեղծագործեալ մարդիկ պիտի ծնին քառասուն տարեկան, ազաքներ տասնէհինգ տարեկան: Սառսիագի օժանդակներուն այս մէկ քանի անունները Աւեստան կը յիշատակէ: Մեռելոց յարութեան ժամանակ բոլոր մարդիկ պիտի ընդունին մազդէական կրօնքը, պիտի ունենան բարի խորհուրդներ, բարի խօսքեր եւ պիտի կատարեն բարի գործեր:

Այն ժամանակ երբ մեռելոց յարութիւնը կը կատարուի Ուրմիզդի յաղթանակը տեղի կ'ունենայ Ահրիմանի վրայ: Այս պայքարին մէջ առաջինը կը պաշտպանուի Վոհու Մանանի, Ասա Վանահայի, Քոսրու Վերիայի եւ Արմասայի, երկրորդը՝ Աֆա Մանանի, Ահրայի, Սորայի եւ այլնի կողմէն: Աւանդութիւնը մեզ կ'իմացնէ թէ բոլոր չար ոգիները պիտի ջնջուին, անոնցմէ երկուքը միայն պիտի մնան՝ Ահրիմանը եւ Օձը. այս վերջինը պիտի սպասի հալած պղնձի մէջ. Ահրիմանը պիտի զահալիժի գոթոց յատակը եւ պիտի աներեւութանայ բոցերու մէջ, եւ աշխարհը՝ անմահացած, յաւիտեան պիտի փրկուի ամէն տեսակ անմաքութենէ:

Զրադաշտ՝ Վանախատի ժ.թ. գլխուն մէջ Ահրիմանի բացայայտ կերպով կը յայտարարէ թէ պիտի պայքարի իրեն դէմ մինչեւ ա՛յն օրը երբ կը ծնի փրկիչը՝ Սառսիագ. «Պիտի կոռիւմ գլեական արարչա-

գործութեան դէմ, պիտի կոռիւմ գլեական նաչուի դէմ, պիտի կոռիւմ Պարիկի դէմ, մինչեւ որ յաղթական Սառսիագը ծնի Քասու լիճէն»:

Գալով Սառսիայներուն՝ որոնց մասին Ավեստան հոս եւ հոն կը խօսի. վերեւ յիշուած մաքուր էականին են որ կը սպասեն երկար քնոյ մէջ երրորդ մարդարէի գալլալուն, բուն Սառսիային՝ նպաստելու համար վեհադոյն զոհին՝ որմէ զօրս պիտի ելնէ մեռելոց յարութիւնը. «Ապագայ փրկիչներու նման փառաբանական մաղթանքներով ձայն տուր ինձ», Haoma կ'ըսէ Զրադաշտին Եւանայի Թ. գլխուն մէջ:

Windischmann հին իրանեանց յարութեան այս վաղապետութեան մասին երկու անգամ գրած է, Mithraի վրայ ունեցած իր կարեւոր աշխատութեան մէջ կ'ուսումնասիրէ նաեւ Սառսիագի անունը, յետոյ անոր զերը, ըստ Ավեստայի եւ միջին դարու աւանդութեան: Առաջնակարգ ուսումնասիրութիւն մ'է աս եւ ունի մեծ կարեւորութիւն:

Windischmannի միւս ուսումնասիրութիւնը Զրադաշտի վրայ է. ան հաւաքած է վաղեմի մազդէականներու յարութեան վարդապետութեան մասին հին հեղինակներու մէջբերումները: Դիողինէս Լայերտացիէն զատ, Պլուտարքոսը ունի նշանակալից մէջբերում մը, որուն կարեւորութեանը համար կը նշանակենք հոս, «Ուրմիզդ երեք անգամ մեծնալով արեւակէն հեռացաւ մինչեւ երկիր, երկինքը զարդարեց աստղերով՝ անոնց մէջ հաստատեց մէկը՝ Շնիկը, իբր տէր եւ առաջնորդ միւսներուն: Յետոյ ստեղծելով ուրիշ քսան եւ չորս աստուածներ՝ զանոնք զետեղեց ձուի մը մէջ. բայց անոնք որ նոյնքան թուով ստեղծուած էին Ահրիմանի կողմէն, քերեցին ու հարթեցին նոյն ձուին եւ ծակեցին զայն, եւ այն ժամանակէն սկսեալ չարերը խառնուեցան բարիներուն հետ: Բայց պիտի գայ ճակատագրական եւ նախաստանական ժամանակ մը, որ աշխարհի վրայ տով եւ ժանտախտ միասին բերող Ահրիմանը պիտի ոչնչանայ, եւ այն տառն երկիրը պիտի ըլլայ տափարակ, միացեալ եւ հաւասար, եւ մարդիկ պիտի ունենան մէկ տեսակ կեանք եւ կառավարութիւն, եւ որոնք իրարու մէջ պիտի ունենան մէկ լիզու եւ երջանկութեամբ պիտի ապրին:

Թէոպոմպոսն ալ կը գրէ թէ մոգերուն համաձայն, այս աստուածներէն մին երեք հազար տարի յաղթական պիտի ըլլայ. եւ երեք հազար տարի պարտեալ, եւ երեք հազար տարի աստուածները իրարու դէմ պիտի կռուին եւ պիտի կործանեն ինչ որ մին կամ միւսն կատարած է. մինչեւ որ Պղուտոն վերջնականապէս երեսի վրայ լըքուի եւ ամէն ինչ կորսուի. եւ այն ատեն մարդիկ պիտի ըլլան խիստ երջանիկ եւ պէտք պիտի չունենան անուշիկ, իրարու պատիւ պիտի չաղարտեն, եւ այն աստուածը որ հայթայթած է այս բոլորը, աստուծոյ վայել կարճ ժամանակի մը համար կը հանգչի: Ահա ինչ որ կը խօսի մոգերուն կողմէ հնարուած առասպելը»:

Բացայայտ է որ մեռելոց յարութեան մասին հին մագդէականաց այս զաւանանքը հին հաւատալիք մ'է, թէ եւ ան ստուգապէս յառաջ չի գար հնդեւրոպական հին զրեցաբանութենէ մը. այս մասին տարակոյս չեն թողուր այն վկայութիւնները զոր մէջ բերինք: Ոչ ոք կրնայ տրամաբանօրէն հետեւանք հանել այս մասին պարսկական հին արձանագրութիւններուն լուծութիւնէն. աքիմէնեան թագաւորները պարտաւորեալ չէին իրենց արձանագրական յիշատակարաններուն մէջ խտայնելու մագդէական բոլոր վարդապետութիւնները:

Յարութիւն նշանակող զինտ բառն է phrasôkereti: Ավետայի մէջ չորս հինգ անգամ կը հանդիպինք անոր: Նոյն բառը կազմուած է phrasa, յետին, վերջին, վաւիք, եւ kereti, կատարում, գործադրութիւն նշանակող բառերէն:

Հոս պէտք կ'ըլլայ խօսիլ բացատրութեան մը համար, որուն հոս եւ հոն մագդէական հին զրոյց մէջ կը պատահինք եւ ան կը վերաբերի մեր նիւթին եւ է այս yavaê yavaêtâtê: Anquetil Duperron ժամանակակից Փարսի աւանդութենէ առաջնորդուած նոյն խօսքը կը թարգմանէ այսպէս. «Մինչեւ ի յարութիւն»: Burnoufi կարծեաց համաձայն, ան կը նշանակէ «յաւիտեանս յաւիտենից»: Windischmann կ'ապացուցանէ թէ Anquetilի թարգմանութիւնը ըստ հիման կատարեալապէս ճիշդ է, եւ թէ «յաւիտեանս յաւիտենից» թարգմանութիւնը միայն այն կերպով կրնայ հասկցուիլ, մինչդեռ յարութեան օրը, ոչ սակայն

«յաւիտեան» բառին բացարձակ իմաստովը:

Կը մնայ միայն հիմա մեր այս զբոնածքը քանի մը բառերով համառօտել: Որմիկդ կը ստեղծէ նիւթական աշխարհը իբր միջոց ընկճելու համար Ահրիմանը. այս վերջինը հակաստեղծագործութիւն մը կը կատարէ. իր բոլոր ոյժերով կը զինուի յարձակման եւ կը պարտուի Զրադաշտի առաքինութեամբը: Վերջնոյս սերմէն պիտի ծնին երեք մարգարէներ, որոնց վերջինը՝ Սաոսիադ՝ Հօմայի մատուցած պատարագով պիտի կատարէ մեռելոց յարութիւնը: Մինեոյն ժամանակ Ահրիման վերջնականապէս պիտի զլորի դժոխոց յատակը եւ բոլոր յարուցեալք պիտի ընդունին մագդէական բարի կրօնքը»:

Վերի խօսքերը կատարեալապէս կը պարզեն Մագդէական կրօնից մեռելոց յարութեան կամ ընդհանուր վերանորոգութեան եղանակը եւ միջոցները, բայց դժբախտաբար անյայտ կը մնայ թէ մոգական կրօնի այդ հաւատարմքը սեմակա՞ն ծագում ունի թէ ուրիշ. Դենի մագդէկի պահլաւիկ գիրքերը որոշ բացատրութիւններ կու տան նոյն վարդապետութեան վրայ. քիչ մը ընդարձակ տողեր տուինք մեր այս յօդուածին՝ մագդէկի մեռելոց յարութեան հաւատալիքով պարզած ըլլալու համար հայերէն մեր հրաշակեօս բառը, զոր, վերեւ յայտնի իրանագէտը գեղեցկօրէն ստուգաբանեց, հասկցնելով թէ նոյն բառին իսկական նշանակութիւնն էր վերջին յարութիւնը, մագդէական իմաստով. ըսել է թէ մեր նոյն բառին նախնական եւ առաջին նշանակութիւնն է՝ մեռելոց վերջին յարութիւն: Ինչպէս ակնարկեցինք, օսկեղբորիշ Եղիշէն ազօտ կերպով կը հասկցնէ բառին նոյն իմաստը. իսկ սքանչելին Եգնիկ բառը բոլորովին զանց կ'ընէ եւ կու տայ իր հերքումը նոյն հեթանոսական հաւատալեաց. իր խօսքերն են. «Դարձեալ երկ աստուծոյ ևնդա մանկանացոյց իցեն, ինկանկ յարութեան ակն զիս՝ որ ունիցին, եւ մանաւանդ երբեք ՄԱՍԵԱՆ յարութեան գոր չի պարս յարութիւն համարել, այլ չյարութիւն: Բայց քի արդարեւ՝ որպէս ասեմն՝ քի որդին մեռաւ, եւ յՈՐմըզիկ եւ ի միսիկ որդոյն ևնդա ի ևնրաշիկ չի օրկն քերամաս լինել՝ քի չսեռանիցին որովհետեւ միակցաւ ամուսնաւորաց եւ մանկանացոյց ազգ և տնիս աստուծոց ևն»:

ցած: Եզնիկ իր այս հերքման տողերուն մէջ չի յիշեր իտալական հրաշակիւն բառը մագդէական մեռելոց յարութեան իմաստով. հաւանական է որ նախնիք նոյն բառին հեթանոսական իմաստին պատճառով չը քրիստոնէացուցին և բոլորովին տարամերժուեցաւ նոյն բառին այդ նախնական իմաստին յիշատակութիւնը, բայց, ինչպէս վերի տողերէն տեսնուեցաւ, Եզնիկ կը յիշատակէ երեք մարդարէներէն առաջինը՝ Խորաշիղը. որ պիտի ծնէր Զրադաշտէն և պիտի շարունակէր անոր գործը: Տարակոյս չկայ թէ Եզնիկ կատարելապէս տեղեակ էր մագդէականութեան կրօնի հաւատալիքներուն և անոր բառագիրութեան. վերագոյն մէջբերուած իր տողերուն մէջ կը կարգանք երեքմասեան յարութեան խօսքը. ինչ է այս յարութեան երեքմասեան ըսուած գիրքը. անունը չի տար, ինչպէս չը յիշեց հրաշակիւն բառը: Մագդէական կրօնից գիրքերուն մէջ կը գտնուի Պանման եւրոպական գիրք մը, պահպանելէն լեզուաւ, որուն անգղիերէն թարգմանութիւնը 1880 ին կատարած է West. սոյն գիրքը Որմիզի կողմէն Զրադաշտի տրուած մարգարէական յայտնութիւն մ'է, ուր կը պատմուին մագդէզն Դենի տառապանքը և ունեցած յաղթանակները Զրադաշտի օրէն մինչև ցկատարած աշխարհի. հոն կը յիշուին Զրադաշտէ վերջ եկող մարգարէները, որոնց առաջինն է Խորաշիղ, ինչպէս կը յիշատակէ Եզնիկ, և հոն կը պարզուի մագդէական կրօնի հանդերձեալ կեանքը և մեռելոց յարութիւնը: Պահման եւրոպէ կը թուի որ Սասանեանց ժամանակ գրի առնուած Զենսի փոփոխական եւրոպէ վերնագրով գրութեան մը համապատասխան է. ան երեք գիրքի կամ գլուխի կը բաժնուի և կրնայ նկատուի մագդէական կրօնի Յայնտիքան գիրքը. հաւանական է որ Եզնիկ Եւրոպեան երեքմասեան ըսելով կը հասկնայ այս Պանման եւրոպէ կողմէն պահպանուող գիրքը, որ թերևս իրեն անծանօթ չէր և ուսումնասիրած կրնայ ըլլալ իր հոգեկաւոր «Եղծ Ազանդոց» գիրքը գրի առած ժամանակ:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հանութեամբ սեղ կուսանք հետեւեալ մատենախօսական ակնարկին, որուն նիւթն է ամենու ծանօթութեան մեկուսի եւ ստեղծուած փայլուն հայ մեքի մը կարեւոր մէկ երկը: Անոր հեղինակն է Արամ Պէյ Տ'Ապրո Բագրասունցի, բնորդի ողբացեալ Պողոս Փաշա Նուպարի, եւ որդի հանգուցեալ Տիգրան Փաշա Տ'Ապրո Բագրասունցի, Եզնիկոսի երեւմտի արտաքին գործոց նախարարին, որ նոյն ասե՛ն եղած էր պատմական ազգասէր մը, երկար ասե՛ն ասե՛նացէն Գանձիւի երեսի. ժողովին: Այս գիրքը, որուն մասին յոյժ գնահատական յօդուածներ հրատարակուած են եւրոպական եւ ամերիկեան մամուլին մէջ, մեծ շանագրգռութիւն յառաջ բերած է մատենադաստի մը աշխարհի համալսարանական շրջանակներէն ներս: — Տիգրան փաշա ակադեմիոյ միւս մը եղած է, հաղափական աշխարհին մէջ. իր գաւազը, թէն զարեւոյցած հայրիկին ազգաբնակէն, բայց անոր ողին է անճշտ որ կը պանծացնէ. ուրիշ բերելու եւ աւելի բարձր ոլորտի մը մէջ: Ու աշխարհիկ փոփոխութիւն մը չէ անհարկայն իմաստայն եւ պարտքեանց անփոքից նկատուած ազգի մը համար, որ այդ գիրքին երկասիրողին ցեղն է եղած, եւ է իրօք եւ իրաւամբ:

THE EVOLUTION OF SCIENTIFIC THOUGHT FROM NEWTON TO EINSTEIN, By A. D'ABRO, New York. 1927

ՀԱՆՏՈՆԵ ԺՈՅՆԻ ԱՅՆԵՐԱՅՆ ԴԻՏԱԿԱՆ ՄԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԻ ՅԵՂՈՒՄԸ: Ա. Տ'Ապրո. Նիւ Եորք. 1927

Անգլիերէն լեզուով նորագոյն հրատարակութիւն մըն է աս՝ որ կը խօսի վերջին տարիներ գիտական աշխարհին մէջ հոգեկ ստացած ամէնէն յանդուգն, և իր հետեւանքներով գիտութեան զարգացման ընթացքներուն մէջ՝ ամէնէն անակնկալ փոփոխութիւնները պարտադրող վարդապետութեան մը վրայ, որ ծանօթ է Այնշտայնի Յարաբերականութեան Տեսութիւնը անունով:

Եւ եթէ մենք կանգ կ'առնենք այս հրատարակութեան վրայ, ո՛չ միայն անոր համար է որ ան կը խօսի այժմեական ամէնէն հետաքրքիր և հրատապ հարցի մը մասին՝ որ երբեք երեւան եկած ըլլայ մարդկային խորհողութեան մէջ, այլ նաև և մանաւանդ անոր համար որ պատիւ կը բերէ ան հայ անունին. հեղինակը, Ա. Տ'Ապրո, ըլլալով զաւակը Եզնիկոսի նախնի պետական բարձր ու յայտնի դէմքի մը: